

ItK

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
Magyar Irodalomtudományi Intézetek Közlövénye

6

Irodalomtörténeti Közlemények

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1969**

A TARTALOMBÓL

Hopp Lajos: Mikes Kelemen, a műfordító

Lukácsy Sándor: Aszimmetrikus ihletek

Szuromi Lajos: Ady szimultán ritmusa

Kisebb közlemények

Boronkai Iván: A ritmikus próza Vitéz János leveleiben

Kuczka Péter: Megjegyzések Petőfi egyik verséhez

Adattár

Markovits Györgyi: Elsüllyedt irodalom

Szemle

Hankiss Elemér: A népdaltól az abszurd drámáig (*Csetri Lajos*)

Kozma Dezső: Egy erdélyi novellista (*Pásztor Bertalan*)

Cornides-kódex (*V. Kovács Sándor*)

A Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve (*Pirnát Antal*)

Fónagy Iván — Magdics Klára: A magyar beszéd dallama (*Bonyhai Gábor*)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1969. LXXIII. évfolyam 6. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Barta János

Czine Mihály

Király István

Klanczay Tibor

Komlowszki Tibor

Németh G. Béla

Szauder József

Tarnai Andor

Tolnai Gábor

Varga József

SZERKESZTIK

Németh G. Béla

Szauder József

felelős szerkesztő

SZERKESZTŐSÉG

Komlowszki Tibor

titkár

V. Kovács Sándor

Tarnai Andor

Budapest XI., Ménesi út 11–13.

Hopp Lajos: Mikes Kelemen, a műfordító
Lukácsy Sándor: Aszimmetrikus ihletet
Szuromi Lajos: Ady szimultán ritmusa

643
658
671

Kisebb közlemények

Boronkai Iván: A ritmikus próza Vitéz János leveleiben. 693 — Kathona Géza: Problémák Dávid Ferenc antitrinitárius tevékenységének kezdeti szakaszában. 697 — Fried István: Kölcsey Ferenc fordításai? — 702 Kuczka Péter: Megjegyzések Petőfi egyik verséhez. 704 — Alekszandr Gerskovics: A Zöld Marci. 711 — Végh Ferenc: Madách — piarista novicius? 716 — Ficzy Dénes: Karinthy Frigyes Aradon. 716

Adattár

Erdélyi Péter: Dobokay Sándor levelei Melith Péterhez. 718 — Scheiber Sándor—Zsoldos Jenő: Vajda János két levele. 721 — Markovits Györgyi: Élsüllyedt irodalom 724

Szemle

Hankiss Elemér: A népdaltól az abszurd drámáig (Csetri Lajos) 742
Kozma Dezső: Egy erdélyi novellista (Pásztor Bertalan) 744
Cornides-kódex (V. Kovács Sándor) 747
A Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve (Pirnát Antal) 751
Fónagy Iván—Magdics Klára: A magyar beszéd dalama (Bonyhai Gábor) 754

*

Szigeti József: A Balassi-comoedia és szerzője. — Fekete Sándor: Petőfi, a vándorszínész. — F(ü)löp(né) Csanak Dóra: Vörösmarty Mihály-levelezés. — Csokonai Vitéz Mihály-levelezés — Ády Endre-gyűjtemény. — Rosszijanov, Oleg: Zalka Máté. — Olosz Lajos: Versek. — Fábry Zoltán: Hazánk, Európa. — Mándi Péter: A könyv és közönsége. (Végh Ferenc, Mátyuszné Császár Edit, Reguli Ernő, Tóth János, Jékely Adrienne, Kovács Győző, Sinka Erzsébet)

*

Magyar irodalomtörténetírás. 1968 (Bibliográfia) (V. Kovács Sándor) 766

HOPP LAJOS

MIKES KELEMEN A MÜFORDÍTÓ

Zolnai Béla emlékére

Zágoni Mikes Kelemen úgy él a köztudatban, mint a legszebb irodalmi levelek szerzője, a régebbi magyar széppróza legjelesebb „levélírója”. A fordító Mikes sokáig háttérben maradt, franciából fordított kéziratának túlnyomó része több mint két évszázadon keresztül szerényen meghúzódott a Nemzeti Múzeum kéziratárának polcain.¹ A rodostói levélírónak a XVIII. század végén szerencsésen hazakerült irodalmi hagyatéka — a *Törökországi Levelek* és a *Mulaságos napok*, s néhány töredék kivételével — kiadatlanul maradt.

A fordító Mikes háttérben maradását a levélíró tudatos hallgatása is előidézte. A *Törökországi Levelek* írója sehol sem tesz említést „az édes nénének” arról, hogy valaha is foglalkozott volna idegen nyelvű művek magyarra történő átültetésével. Pedig ismerjük nevezetes levelét, amelyben az erdélyi nemes ifjak iskolázását bírálva szól a fordítói munka fontosságáról és országos hasznáról.²

Misszilis leveleiben azonban már ő sem állhatta meg, hogy háromszéki atyafiságának tudomására hozza: szülőföldjétől elszakadt élete, hazájától távoli bujdosása nem múlt el nyomtalanul. „Tudom, hogy kedves Öcsém Uram azt is akarná tudni, hogy miben áll a foglalatosságom. Itt a világi bajtól, dologtól, gondtól ment vagyok, a csendes életet a Könyvek fordítására szenteltem, és sok francia Könyvet magyarra változtattam, amelyekből, ha alkalmatosságom adatik, Öcsém Uramot is részeltetem.”³ S egy esztendő múlva, 1760 márciusában az ősz Mikes útnak indította Erdélybe egyik kedves fordított munkáját. Mostohatestvérének küldött levele végén ezek a büszke öntudattal frott sorok olvashatók: „Egy Könyvet is küldök Öcsém Uramnak, ha lehet, a keresztéről beszél. A Könyvnek hasznos voltát maga megmondja Bévezető. Az én ítéletem szerint méltó, hogy kinyomtassák. Az első Auctora Spanyol Jesuita volt, azután Franciára fordították, a Franciából Székely Nyelvre.”⁴

A levélíró Mikes, aki tulajdonképpen egy műkedvelő irodalmi szférában kezdte el alkotói tevékenységét, négy évtizeden keresztül folytatott irodalmi levelezésével párhuzamosan hatalmas méretű fordítói munkásságot fejtett ki, olyannyira, hogy életének utolsó két évtizedében

¹ A Mikes fordítások többsége 1873 decemberében került a Nemzeti Múzeum Könyvtárának állományába. Pulszky Ferenc, a Könyvtár akkori igazgatója fedezte föl a Mikes-kéziratokat, s Toldy Ferencel együtt megállapították azok hitelességét. Vö. a kéziratok soráról, Mikes Kelemen összes művei, II. köt. Epistolák... Bp. 1967. 907.

² „... ha a fiakat csak arra vennék is, hogy a deák könyveket magyarra fordítsák, így a tanulásokat a közönséges jóra fordítanak, mivel sokan vannak olyanok, akik arra alkalmasok volnának. És ha csak egy könyvet fordítana is meg életében, azzal mind magának, mind másoknak használna, és látna valamely gyümölcsét annyi esztendeig való tanulásának.” (62. lev. Rodosto, 11. jún. 1725.)

³ Br. Huszár (Boér) Józsefnek Constantinapoly, 5. jan. 1759. Vö. Mikes ÖM I. köt. *Törökországi Levelek és misszilis levelek*. Bp. 1966. 304. és 817–818.

⁴ Br. Huszár (Boér) Józsefnek Rodosto, 25. márt. 1760. L. Mikes ÖM I. köt. 315; A keresztnek királyi uttya c. kéziratról 825, 827.

irodalmi működésének súlypontja a fordításra helyeződött át. Összesen tizenkét prózai munkát fordított franciából magyarra, mintegy hatezer kéziratoldal terjedelemben.

Mikes minden kézirata névtelen. Az anonimitás az író korában elterjedt, tudatos írói magatartás. Jellemző a francia barokk és klasszicizmus korára s a korai felvilágosodás évtizedeire is. A Mikes által lefordított francia könyvek közül is több anonim kiadásban jelent meg először. Mikes esetében a kordivat mellett egy kényszerítő okkal is számolnunk kell. A rodostói író nem akarta, hogy neve, az az „örök hűtlenségben” elmarasztalt, „fő- és jószágvesztésre” ítelt, kegyelemért folyamodott, de „gráciát” nem kapott bujdosó erdélyi nemes meghurcolt neve eljessze a hazaiakat munkáinak olvasásától és kinyomtatásától. Mert hogy Mikes „az otthon maradtok” okulására, hazai közönségnek szánta őket, az bizonyos; könyveinek ajánlásai és missziális levelei híven tanúsítják.

Mikes ismert megnyilvánulásai arra engednek következtetni, hogy „magyarrá változtatott” műveivel az „auktorok” táborába óhajtott lépni, mivel ezt a munkát talán még komolyabb irodalmi cselekedetként értékelte, mint saját kedvtelésére írott *Leveleskönyvét*.⁵ Az írói tudatosság és önállóság nyomaival bőven találkozunk Mikes fordításaiban. Módszere és szemlélete sokban hasonlít ahhoz a magatartáshoz, melyet a fiatal Kazinczy fogalmazott meg a század végén: „Meg akarom érdemelni, hogy fordításaim originalis darabok gyanánt tartassanak” (1793).

Mikes Kelemen nagy arányú fordítói tevékenysége, irodalmi célkitűzése Rákóczi és a kuruc kancellária által propagált nemesi-nemzeti abszolutizmus ideológiájának hazai kulturális és művelődési programjához kapcsolódik. De franciaországi éveinek tapasztalatai erősítették meg benne igazán, hogy a nemzeti kultúra megteremtésének egyik fontos előfeltétele az anyanyelv kiművelése, a nemzeti nyelvű irodalom és kultúra ápolása. Mikesnél ez a gondolat már modern formát öltött; az „eszméret” anyanyelvi terjesztésének ügye nem nemzeti bezárkózást, hanem az ablakok kitérését jelentette az európai civilizációra.

Ennek a „modern” tájékozódásnak nyoma van Mikes *Leveleskönyvében*, főleg az ifjak nevelésével kapcsolatos leveleiben. „Azt irta volt kéd a minap, hogy már ért franciául. Aztot igen jól cselekszi kéd, hogy idegen nyelvet tanul. Bár a mi földink azon volnának, hogy idegen nyelvre tanyitátnák gyermekeket...”⁶ A francia példa Mikes számára azért is vonzó volt, mert személyes élményein és élettapasztalatain túl, Rákóczi politikai megfontolásai Franciaország felé orientáltak. „Arról igen okosan gondolkodik kéd, hogy ugy szeretné neveltetni a fiát és leányát, valamint ott Pérában nevelik a franciák, ... de az országokban kellene látni, hogy a nemes ember gyermekeit mint nevelik. Az való, hogy nekik magok királyok vagyon, és ahol minden féle tudományok és mesterségek virágoznak; az is való, hogy egy országnak a boldogsága az ifjakot való jó neveltetésekből áll...”⁷ A fejedelem kisebbik fiának Törökországból történt távozásakor Mikes még egyszer visszatér erre a témára: „György herceg tegnap elmene innét egy francia hajón Franciaország felé. Legnagyobb fogyatkozást azt találok benne, hogy magyarul nem tud. De nem az ő vétké, németek nevelték, akik csak a miatyánkot sem engedték volna, hogy magyarul megtanulja ... ahová megyen, az az ország még nagy hasznára lehet, mert jó iskola.”⁸

A magyar fordító céltudatos törekvései mögött az a szándék rejlett, hogy a fejlettebbnek ítélt francia társadalmi és irodalmi eszméket hazájában székely—magyar köntösbe öltöz-

⁵ Mikes tisztában volt levélíró művészetének értékével is, s önmagára gondolt, amikor „nénje” leveleit kinyomtatásra méltónak ítélte: „Én leginkább azon búsulok itt, hogy hol nyomtassam ki a kéd leveleit. Ha olyan könnyen meglehetne, amint aztot megérdemlenék, nem kellene törődnöm, mert azt tudom, hogy mások is gyönyörűséggel olvasnák.” (59. lev. Rodosto, 16 jan. 1725.)

⁶ 27. lev. Jénikő, 18 juny 1719.

⁷ A már idézett 62. lev.

⁸ 88. lev. Rodosto, 24 marty 1728.

teve, izlésének megfelelően terjessze. A „jó iskola” iránti tájékozódásának időszerűségét az a tény igazolja, hogy a magyarországi felvilágosodás vezéralakja, Bessenyei György, a 70-es években a fordítások fontosságát a nyelvművelés felvilágosodott programjába foglalta.

A fordító Mikes alkotó tevékenységének egész folyamata még nincs megbízhatóan feltárva; hatalmas arányú fordítói munkásságának értékelését még nem végezte el az irodalomtörténetírás. A századforduló táján megjelent forrástanulmányozókhöz képest csak Zolnai Béla vizsgálódásai jelentettek előrehaladást.⁹ Bizonyos, hogy a fordítások sokoldalú, elmélyült vizsgálata új megvilágításba helyezi majd a korai felvilágosodás irodalmi periódusának legjelentősebb prózaírójáról rajzolt hagyományos képet; elősegíti a rodostói levélíró és fordító irodalomszemléletének, a *Leveleskönyv* és a fordítások világnézeti összefüggéseinek, Mikes teljes életművének értékelését és írói művészetének jobb megértését. Az alábbiakban ehhez kívánunk néhány szemponttal hozzájárulni.

*

A fordításra kiszemelt francia könyvek Mikes kedvelt olvasmányai közül kerültek ki s jó részük Rákóczi rodostói könyvtárából¹⁰ való. Mikes első kísérlete *Az Iffiaknak kalauza az Isten uttyában* . . . , amelyet 1724-ben fordított le.¹¹ A barokk értekező próza lefordítása a fiatal Mikes számára rendkívüli erőpróbát jelentett. Erre vall az is, hogy 1744-ben, miközben más munkáin dolgozott, újra elővette kéziratát, s javítgatta, stilizálta. De Mikes úglátszik elégedetlen volt a kézirat toldozgatásával, s néhány év múlva újra lefordította és letisztázta: *Az Iffak Kalauza a Keresztényi aítatoságban* . . . 1751.

Ez a tény arra mutat, hogy Mikes igényes fordító volt, fáradhatatlanul csiszolta, javítgatta kézirateit, küszködött a franciás stílusfegyelemmel és a gallicizmusokkal, egyengette mondatainak folyását, természetesebb és világosabb fogalmazásra törekedett. Kéziratjavításai, törlései, beszúrásai, az egyszerűbb szövegigazításoktól a bonyolultakig, nemcsak helyesírási, de nyelvtani és stílisztikai, sőt fordítástechnikai szempontból is tanulságosak. A kifejezőbb stílus, valamint a nyelvi tisztaság keresésének aprólékos eszközei nemcsak az önmagával elégedetlen fordító munkája, hanem Mikes egyéni írói prózastílusának alakulása szemszögéből is felbecsülhetetlen értékűek. Javítástípusai funkcionális stílisztikai szempontból is elsőrendű fontosságúak, mert a fordító javításmódszere élő stílisztikai gyakorlat, s a nyelvhasználat módjára enged következtetni. Arra, hogy az író birtokában levő nyelvi rendszer elemeiből a fordítás és a szövegalkítás, a kifejezés céljának megfelelően Mikes melyeket tart jobbnak a mondanivaló formába öntésére. A jelek arra vallanak, hogy a szépíró Mikes a francia kötetek „magyarrá változtatása”-nak évtizedei alatt tudatos stílisztává érett.

A barokk értekező prózát Mikes először párbeszédes alakban fordította le. A dialogizált (egy apa és fia párbeszéde) formát Gobinet könyvének több francia kiadásában nem találtuk. (A kérdések egyébként adva vannak a francia szövegben, de nincsenek szerkezetiileg kiemelve.) Lehet, hogy Mikesnek ez a szerkesztési megoldása saját ötletéből fakadt, de későbbi kéziratában visszaállította a folyamatos szöveget. Egyébként a két kézirat és a francia forrás között vannak eltérések, annak ellenére, hogy Mikes egészében megtartotta Gobinet könyvének jól

⁹ DÉZSI LAJOS: Mikes fordításairól. ItK 1904. 177–191. Klny, Bp. 1905, 201. — KIRÁLY GYÖRGY: Mikes Kelemen fordításai. EPhK 1912, 21–28. — ZOLNAI BÉLA: Mikes és a francia szellemi élet. EPhK 1921. 39–43, 90–104. 1922. 25–32. — ZOLNAI: Az irodalmi gondolat. (Vázlat és előtanulmány.) Széphalom 1930. 17–19, 75–79. — ZOLNAI: Mikes eszményei. (Király György emlékeztetése.) Minerva 1937. 3–55.

¹⁰ L. ZOLNAI BÉLA: II. Rákóczi Ferenc könyvtára. Magyar Bibliofil Szemle 1925–1926. klny. Bp. 1926. 27.

¹¹ Forrása az *Instruction de la jeunesse en la piété chrétienne*. . . c. (első kiad. Paris 1655), Charles Gobinet (1613–1690) jeles pedagógusíró, a Sorbonne-Plessis kollégium igazgatójának népszerű könyve volt.

tagolt rendszerét és általában híven követte a francia szöveget. Így pl. Az *Iffiaknak kalauza* 1724/44-i fordításában található „Negyedik szakasz 6 Rész Az oktattatásnak szeretetéről” (fr. Chap. VI. „De la Docilité”) nincs meg a későbbi átdolgozásban.

Az *Ifjak Kalauza* 1751-i második átdolgozásában meglevő következő részek viszont hiányoznak az első változatból:

„Második könyv 17 Rész A rossz könyvekről” (fr. Chap. XVII. „Avertissement contre les mauvais Livres”).

„Harmadik könyv 12 Rész Az olyan ifju egyháziaknak, kik beneficiumokat birnak különös akadályairól” (fr. Chap. XII. „Obstacles particuliers aux Beneficiers”).

„Negyedik könyv 9 Rész A módos magaviseleőről” (fr. Chap. X. „De la Modestie”).

„Ötödik könyv 11 Rész V Articulus A világi életnek meg más rendeiről” (fr. Chap. XI. Article V. „Des autres Conditions de la Vie seculiere”).

„Ötödik könyv 13 Rész A nőtlenységnek rendéről” (Ez a fejezet nincs meg az 1664-i kötetben, de megvan az 1677-iben, Chap. XIII. „De l’Etat du Celibat”).

A fordító szerkesztési módszerére jellemző ebben a kéziratban, hogy a francia szerző didaktikus célú, egyes gondolatok előzményeire, párhuzamaira, fejezetekre történő vissza-utalásait Mikes általában elhagyta a folyamatos szövegből. A főgondolatokat ismételtlen kiemelő kurzívált margószövegeket Mikes csak ritkán fordítja le. Vannak a kiadásban auktoroktól (pl. Seneca, Juvenalis, Cicero, Ovidius, Szt. Bernát, Szt. Ágoston, Szt. Hieronimus, Szt. Ambrus, Szt. Tamás, Rufinus, Origines stb.) vagy a bibliából való latin nyelvű margóidézetek is, a hozzájuk tartozó utalásokkal. Az 1751-es átdolgozásban ezek az utalások és margóidézetek jobban igazodnak a nyomtatáshoz; teljesebb az idézetek száma és szövege. Igaz, előfordul az is, hogy az első változat olyan margóidézeteit tartalmaz, amelyeket a végleges szerzői tisztázatot csak utalással jelöl. Mindkét kéziratban található hiányos vagy lerövidített margóidézetek is. Ez érthető, mert Gobinet gyakran összezsúfolja őket, s nem takarékoskodik a terjengős latin idézetekkel.

Gobinet erkölcsi és pedagógiai gondolatainak gyűjteménye sok kiadást ért meg, s még a XVIII. században is népszerű volt. Használták iskolákban és kollégiumokban; olvasták szülők, nevelők, tanárok, diákok, egyháziak és világiak, udvari emberek, francia polgárok és külföldiek. Rákóczi is beszerezte könyvtárába. Témája: az ifjak nevelése, a fejedelmet és kamarását is érdekelte.

A francia író-nevelő egész pedagógiai gondolatrendszere természetesen vallásos világnézetbe van ágyazva. De reális, racionális szemléletével, szociális eszméivel, kritikus társadalmi nézőpontjával s az anyanyelvi művelődés szellemével még a XVIII. században sem avult el Mikes számára. Kalauza a dolgoz, munkás életmódot dicséri, s a kulturált időtöltésre, tanulásra ösztökél. Az udvari és polgári életből vett példák felsorakoztatásával munkára sarkall; morális megfontolásból küzd a tétlen életmód ellen, mert „otium est pulvinar diaboli”, vagy mint Mikes mondja: „a semmittevés az ördög párnája”. A továbbiakban a legfőbb akadályt az oktatás fogyatkozásában és a munkában való állhatatlanságban látja. Valódinak mondott példákkal és helyenként finom lélektani elemzéssel festeti a részegség, a mértéktelen élet káros következményeit, a „heverő és henyélő” életrajzát. Orvossága, minden baj előzője: a „jó könyvek” olvasása és a munka, mert „az emberek mindnyájan a munkára születtek”.¹²

Az ifjak munkakörét társadalmi rétegződés szerint is differenciálja: „az gazdag ifjak rend szerint rosszabb erkölcsűek másoknál... restek, a munkát gyűlölik... nagyravágyók, ... kevélyek, ... másokat megvetők, engedetlenek, az oktatásokat bé nem veszik... gyalkorta hamisak, ... a gazdagsághoz való szeretet” uralkodik bennük. Van a társadalomnak törekvő, hasznosabb rétege is: „ellenben pediglen az olyanok akik szegények vagy közép

¹² „Considerez que tous les hommes sont nez pour le travail” (p. III, 38. 1664. kiad.) III. könyv 7. rész.

értékük¹³... jó erkölcsben elébb mennek, a henyélést kerülik, a munkát szeretik, a tanulást keresik és azt hasznokra fordítják." A bölcsesség és jó erkölcs nélküli gazdag ifjú „olyan lesz mint egy cifrán felöltöztetett ló, aki minden ékességével csak okosság nélkül való állat”¹⁴ — ez már nemcsak kritikus, de indulatos, a nemességet sértő hang is.

Külön is kitér azokra az „akadályokra”, amelyek a gazdag, a nemes világi és a beneficiumos egyházi ifjakat „tekintik”. Az egyházi pályára vagy hivatalba lépők ne engedjenek az anyagi haszongyűjtés önző reményeinek, ne legyenek „heverők, fősvények, mértékletlenek”. Helyenként kemény egyházkritikával él; máskor szigorú ítélettel szól a „kevély nemes emberek”-ről, akik „veszekedők, szemtelenek, káromkodók, szabad életűek”. A XVII. század derekán készült morális szempontú francia társadalomrajzot elevenítette meg Mikes tolla, s így tolmácsolta Gobinet pedagógiai és társadalmi tapasztalatait: „Csak egy kevés vizsgáljuk meg a nemesek életét, ez az igazság kiteszlik, ... hogy rend szerént ennél megromlottabb, de rossz erkölccsel teljes rend ennél nincsen.”¹⁵

A vallás erkölcsi burokban született társadalombírálat merész gondolat fölvetését készíti elő. A biblikus nézőpontról túl, a társadalmi ellentéteket kifejező polgári magatartás kap hangsúlyt. A szerző válogatott jelzők garmadáját zúdítja a nemesi rendre, hangot adva az ismert korabeli polgári sérelmeknek. A sokat támadott születési előjogok merülnek föl, „mert ha a nemesség a főrenden levő szüléktől való születésből áll, ... és hogy a nemesség, amely a jó erkölcsnek jutalmára adatott, az mostanában a nemeseknek megromlásokra és veszedelmekre váljék, úgy annyira, hogy gyakorta jele a megvettetésnek, hogy jobb lett volna, ha a nemeseknek legnagyobb része alább való familiákból volnának.”¹⁶ Ennek magvas kimondása után kompromisszum következik: a „valóságos nemes” és a „rossz nemes” megfelelő erkölcsi intelmekben részesül. S ha nem is lehetett sok fogantatja a nemesi rendben az ilyenféle oktatásnak, Gobinet bátor álláspontja akkor is tiszteletreméltó, amikor hangsúlyozza „a mi vallásunk nem személyválogató, az emberek rendét nem tekinti, hanem az életet, a szokásokról itéli a nemességet.” Mikes ezeket az intelmeket élethűen tolmácsolja, mondván „ne becsüljed magadot feljebb másoknál nemességedért: és meg ne vessed azokat, akik nem nemesek.”¹⁷

Az utolsó könyvben a szerző a pályaválasztásról értekezik. Ebben a kérdésben egészen modern álláspontot foglal el, a hajlandóságot, a hivatásérzetet s a rátermettséget tartja jogosult kiindulási alpnak a feudális előítéletekkel szemben. Óva inti a szülőket, hogy a „familia haszná”-ért hatalmukkal visszaéljenek. Tartsák szem előtt, hogy „természet szerént minden ember szabad”! A világi életpályák fölörölása és a főrend kritikus jellemzése után az előjárók, fejedelmek s uralkodók kötelességei következnek: ne a maguk gyönyörűségére, hanem alattvalóik javára munkálkodjanak. Az éretté vált ifjút ezután a szerző a házaselet bonyodalmairól és a „nőtlenség rendéről” oktatja ki.

Gobinet gondolatait tolmácsolva Mikes szívvel-lélekkel, saját élettapszlatával is tanítja, kalauzolja leendő ifjú erdélyi olvasóját. Az *Ifjak Kalauza* elsősorban e tematika révén

¹³ „...pauvres ou de mediocre fortune” (p. III, 106. 1664.).

¹⁴ „...vous estes semblable à un cheval richement encharné, qui avec tous ses ornemens n'est qu'une beste sans raison.” (p. III, 108. 1664.) X. rész.

¹⁵ „Il suffit de faire quelque peu de reflexion sur la vie de la noblesse pour voir cette verité, & pour connoistre euidentement qu'il n'y a point d'estat plus corrompu pour l'ordinaire, ny plus remply de vices que celui-la.” S a „Corruption de la Noblesse” jelzésű fejezettrészben kíméletlenül ostromozza a nemesi rendet. (p. III, 111–114. 1664.) XI. rész.

¹⁶ „Et que la noblesse, qui est donnée pour recompense de la Vertu, & pour y exciter les autres, soit deuenue la source du vice & de la deprauation des nobles? en sorte qu'elle est à plusieurs vne marque de reprobation, & qu'il seroit beaucoup plus souhaitable pour la plus grande partie des nobles, qu'ils ne l'eussent iamais esté...” (p. III, 111–114.).

¹⁷ „Ne vous estimez iamais plus que les autres à cause de vostre noblesse, et ne méprisez pas ceux qui ne sont pas nobles.” (p. III, 116.).

rokon a *Leveleskönyv* pedagógiai célzatú, kritikus hangú leveleivel valamint a kulturált idő-töltéssel és az egészséges, munkás életmóddal kapcsolatos részletekkel.

„Ez a könyv nem kíván hosszú előljáró beszédet — írja Mikes egy auktor komolyságával —, mivel midőn idegen nyelvből magyarra akartam fordítani... szándékom nem egyéb vala, hanem hogy... az ifjaknak lelki hasznokra légyen.” S az 1724-i rövid előljáró beszédben életkörülményeiről is tájékoztatja a „kegyes olvasót”: „... az bujdosásomnak ideje adván alkalmatosságot erre, hogy szomorúsággal muló időmet haszontalanul ne tölteném, ...”

Az *Ifjak Kalauza* józan nevelő célzatával rokon Mikesnek egy másik hasonló jellegű, jóval rövidebb kéziratos munkája: *Az idő Jól el Töltésének Mődgya Minden féle rendben.* (é. n.), amely a címlap szerint „Idegen országban idegen nyelvből fordítatott Magyarra”. Az „egy néhány főrenden levő személyeknek” hat napon keresztül tartó beszélgetéséről a szerző az előljáró beszédben megjegyzi: „azért is neveztem ezeket az idő jól eltöltése módjának, mert mindenféle rendű és mesterségű emberek vehetnek magoknak valamely oktatást... hogy egész életükben nem fognak időt találni a henyélésre.” A fesztelen beszélgetések a restség elkerülésének módja körül forognak. A Mikes által elkeresztelt személyek jóízűen társalognak, adomákat mesélgetnek egymásnak. A valláserkölcsei fejtegetések és moralista elbeszélések keveréke ez a szépirodalommal határos műfaj. A könyv egész tematikája Mikes egyik legkedveltebb témájával, az ifjak és a lányok nevelésével kapcsolatos. A világias jellegű „idegen nyelvű” könyv szerzője Antoine Courtin.¹⁸

A rodostói elszigeteltségben és unalomban a „hasznos időtöltést” szolgálták az elmélkedésre buzdító és „kegyességre serkentő” könyvek lefordítása is. Ezek közé tartozik a *Keresztényi Gondolatok* „Mellyek a Szent Írásokból és a Szent Atyák írásaiból vannak ki Szedegetve. A holnapnak minden napjaira 1747.” Mikes francia forrása E. F. Vernagenak, a Sorbonne doktorának anonim őskiadású elmélkedő típusú könyve¹⁹ volt. Ugyancsak meditációs jellegű A *Valóságos Keresztényeknek Tüköre. 1749.* erkölcsnevelő munka is. Eredetije Nicolas (Jacques) de Mélicques népszerű formában, jó stílussal írott, naponkénti elmélkedésre szánt műve.²⁰

Az ilyenféle könyvek arra szolgáltak, hogy az elmélkedő műfaj ismert három pontja („puncta meditationis”) szerint az olvasó egyéni vallásos érzésvilágát a jámbor célzatnak megfelelően hangolják. Nem annyira teológiai érvekkel, mint inkább hangulati elemekkel, „szívhez szóló” gondolatokkal, bibliai példázatokkal adnak buzdítást azoknak „kik a világi dolgokban forognak”. A szépprózával érintkező meditációs irodalomnak ezek az emlékei teret nyitottak az írói képzeteknek; szerzőik helyenként a költői próza motívumait is fölhasználták.

Mélicques könyvében a caractère-jelleg az unalmas erkölcsprédikációt feloldva eleveniséget, dinamizmust visz a jól elrendezett olvasmányanyagba. A hónap minden napjára szánt két elmélkedés hatvan témára rúg. Ezért is jegyezte meg Mikes, hogy „nem kell azokat egymás után olvasni, valamint a históriát”. Minden elmélkedés két részből áll: az első részben jellemző erővel, mintegy tükörben mutatja a szerző a lanyha erkölcsű, közönyös keresztényt — a másodikban ezzel mindig szembeállítja a „valóságos” keresztény erényeit. A „két szívű”, „két nyelvű”, színleg, hízelkedésből és megszokásból cselekvő s a kegyesen élő, szívéből okosan szóló ember ellentétes jellemének összehasonlítása megértetni törekszik a jó erkölcsnek velejáró elmélkedő olvasóval, hogy az életben mint kell cselekednie. A tükörből, amelyet az író az emberek elé tart, gyakran egy molière-i Tartuffe képe néz vissza: „a világ tele az ilyen

¹⁸ A. Courtin (1622—1685), francia diplomatának, előbb Krisztina királynő, majd Károly Gusztáv svéd király titkárának műve: *Traité de la paresse, ou l'art de bien employer le temps en forme d'entretiens* (első kiad. Paris 1667).

¹⁹ Anonym (Etienne-François Vernage 1652—1723) *Pensées chrétiennes tirées de l'Ecriture sainte et des saints Pères, Pour tous les jours du mois.* (Első kiad. Paris 1713.)

²⁰ N. J. de Mélicques (megh. 1705) *Le Caractère des vrais chrétiens* (első kiad. Paris 1693). A francia szerző maga is jeles fordító volt, Savonarola meditációit és Dávid zoltárait ültette át latinról franciára.

színes ájtatosokkal, akik is holmi külső jó erkölcsöknek színe alatt, sokkal igazságtalanabbak, könyörületlenebbek, hasznokat inkább keresik, másokat inkább megvetnek, nagyravágyóbbak, bosszúállóbbak, ... hipocriták, micsoda ájtatos paláttal fedezték el bosszúálló kívánságukat.”²¹

Egyes gondolatok interpretációjakor ráismerünk a levélíró Mikes tollára. Amikor pl. az ájtatosságot elmulasztó azzal menti magát, hogy ő se nem pap, se nem barát; ha ez háborúba megy, nem a haza üdvé s java jár az eszében, hanem „a magakitüntetés”, dicsőséghajhászás, mert az ilyen mindenben csak a „maga hasznát” keresi. A szerző jól rátapint a lényegre: „A Tiéd és az enyim, ez a két dolog indítója mindennek az emberek között, és csaknem mindnyájan a keresztények között ... oka minden perlekedésnek, a fősvénységnek ...”²² A XVII. század végén a polgári fejlődés fejlettebb fázisában benne élő francia író élesebben látja a társadalmi egyenlőtlenség problémáit és következményeit, mint a köznemes Mikes, aki viszont érzékeny az egyéni érdeket a haza üdvének alárendelő gondolatokra, akárcsak a gazdagot elmarasztaló kitételekre. Hangsúlyozza a munkával kapcsolatos elvet: „kinek kinek a maga rende szerint kell dolgozni.” De a gazdag nem dolgozik, fősvény, alamizsnát nem ad a szegénynek, „a kemény szívű gazdag a panaszt úgy hallgatja, valamint a mesét, ...”²³ Az erkölcsbírálat érzelmi elemekkel bővül, s a szerző a gazdagságból fakadó bűnökre tereli a figyelmet. Szembeállítja a gazdagok és a szegények életmódját, s bár jól rámutat a társadalmi különbségek és ellentétek okára, a gazdagok kemény kritikája mellett az ismert bibliai szociális szólásokat hangoztatja. Sőt meg is indokolja a szegények és gazdagok egymásra utaltságát.²⁴ A vallási ideológiának ilyen kompromisszumos megnyilvánulása beéri a bibliai ítélet földidézésével: „Nó már gazdagok, sirjatok ordítván a reátok következő nyomorúságitokon.” A francia író életszemlélete találkozik a rodostói fordító sztoikus lemondásával, nem pályáznak a földi gazdagságra, mert ez is, mint a világi hírnév csak „hejában valóságoknak hejában való-sága, és minden csak hejában valóság.”²⁵ Íme a sokszor ismétlődő mikesi szöveg egyik forrása.

Van Mikesnek ebben a témakörben egy egészen más típusú önálló átdolgozása, amolyan legendaszerű, dialogizált regényes elbeszélése: *A Keresztnek királyi uttya 1747*. Ez a jellegzetes barokk alkotás éppen legenda-formájánál, regényszerűségénél fogva rokon a szépirodalommal. Meséje színes, misztikus szöveű, a barokk metamorfózis kedvelt elemeivel díszített. A regényes barokk próza eredeti szerzője Benoît Van Haeften bencés apát; tehát nem jezsuita, ahogy Mikes előbb idézett misszilisében írta róla erdélyi rokonainak. A XVII. sz. harmadik évtizedében latinul írott könyv francia fordítása a század közepén került kiadásra.²⁶

²¹ „Le monde est plein de ces faux devots, qui sous pretexte de quelques vertus exterieures son beaucoup plus injustes, plus impitoyables, plus interessez, plus méprisans, plus ambitieux, plus vindicatifs, plus prompts à mal juger de leurs freres, sur tout plus remplis du desir de dominer que les autres hommes.” (p. 55.) „Hypocrites vous couvrez vötre esprit de vengeance sous un specieux pretexte de pieté;” (p. 143) 1693. kiad.

²² „Un des plus grands desordres, & des plus communs parmy les Chrétiens, est l'attachement aux richesses. ... En effet, la difference, du Tien, & du Mien, est la source de toutes les contestations. Les differentes branches de l'avarice, sont presque les uniques refforts de tous les mouvemens des hommes.” (p. 193–194.)

²³ „Les distinctions de fortune sont sagement établies dans le monde. Il faut qu'il y ait des pauvres, & pour certaines fonctions, & pour donner lieu aux riches d'exercer leur charité. Il faut qu'il y ait des riches, pour secourir les pauvres. Mais il n'est permis à aucun d'eux, d'avoir le coeur attaché aux richesses, ... Cependant, on voit malheureusement dans le monde, que chacun s'approprie avec avidité, les richesses dont il n'est que le dispensateur. ...” (p. 193.)

²⁴ „Vanité des vanitéz, et tout est vanité.” (p. 230.) S a fejezet végét ugyanaz a francia mondat zárja: „hiúságoknak hiúsága, és minden hiúság.” A bibliai szállóige Káldi György szövegével: „Hiúságoknak hiúsága, monda a Predikátor; hiúságoknak hiúsága, és mindenek hiúság.” (Eccles 1, 2.)

²⁵ A latin eredeti: Regia via crucis. ... Antwerpen 1635. — Francia fordítása: Le Chemin Royal de la Croix, composé par Dom Benoist Haeften d'Utrecht. ... Trad. de Latin en Français... par le R. P. Didace. ... Enrichy de quarante Figures en Taille douce. Paris 1655. (1667?)

Ez a kézirat Mikes fordítói eljárásának egyik jellegzetes példája. Megtartotta a három könyvre tagolt és közel ötven fejezetre osztott mű szerkezeti beosztását. A dialógusokat az előbeszéd frissességével törekedett gördülékennyé, eleven párbeszéddé tenni. A hosszadalmas fejezeteket megrövidítette, a terjedelmes részleteket összevonta, a dagályos ismétléseket elhagyta. Az életből s a polgári foglalkozások köréből vett példázatokot, szóláshasonlatokat bő szókincs-csel, egyszerű nyelvezettel és szemléletes stílusban fordítja magyarra. A prózai előadást szép természeti képek gazdagítják. A barokk ornamentikájú metszeteket Mikes kivágta a francia kötetből és mind a negyvenet beragasztotta kéziratába.

Mikes alaposan átdolgozta a bevezetést: auktorokat idéz, akikre a francia szöveg nem hivatkozik; hangsúlyozza a dialógus formát és felsorolja mintáit (Szent Ágoston, Chrysostomus, Nagy Sz. Gergely), amiről forrása nem szól. Önállóan írja: „Az bizonyos, hogy az ilyen beszélgetéseket nagyobb kedvességgel lehet olvasni, mint sem az olyan könyveket, amelyekben a dolgok egymás után folyvást mennek...” Nem feledkezik meg saját tudományáról sem: az auktorok gondolatait, szavait, „mondásait” s a bibliai passzusokat és utalásokat kiegészíti, mondván, „essze foglaltam és kötöttem őket, gyakorta adván azokhoz magamtól”. A kegyes-vallásos témát a fordító változatos betétekkel fűszerezi, hogy ébren tartsa az olvasó érdeklődését: „azért is hintettem el helyről-helyre holmi kedvre indító dolgokat, hogy egy kevésse meg vidámíthassam az olvasót”. A stílus kérdését is részletesebben veti föl Mikes, mint a kötet bevezetője.

Versidézetek és részletek (Vergilius, Horatius, Seneca) átültetésével is megbirkózott Mikes, de ereje és kedve csupán a strófák egy részének, mintegy felének lefordítására futotta. Az első könnv végén az udvari életet elmarasztaló dialógus „egy régi auctor” sztoikus soraival fejeződik be. Íme Seneca *Thyestes* c. tragédiájából vett tömör idézet a latin eredetiben:

„Stet, quicumque volet, potens
Aulae culmine lubrico:
Ne dulcis saturet quies.” (1635. kiad.)

Az idézet a francia fordításban kissé kibővül:

„Cherisse qui voudra la Cour des plus grans Princes,
Où l'heur et le péril se trouue également,
Je prens tout leur éclat pour des choses trèsminces,
Et le bien du repos me plaist uniquement.” (1655, p. 146)

Mikes elkezdí prózában, majd versebe szedi: „gyakorolja bár az udvart akinek tetszik, de én nagyobbra becsülöm a kedves nyugalmat a hejábavaló reménységnél és elmondom egy régi auctorral.”

Nem bánom keresse akárki nagyságát,
erővel vagy másként udvar méltóságát,
Én akarok venni kis lakóhelyemben,
távol mindenektől részt a bölcsességben.

S megtoldja még három strófával, bujdosó életére jellemző tartalommal.²⁶ Az ilyen „műfordítá-

²⁶ Folytatólag: „Ott se szomorkodni se nem kell tartani,
csendességgel nézem a napot feljönni.
Ott az esztendőnek szemlélem forgását,
és tsendesen várom magam öregsgét.

Eképpen töltvén el az én napjaimot,
tartás nélkül nézem végső óráimot,
Öregsgben iszom meg a halál mérget,
Úgy temetnek el, mint idegen remetét. . . .”

sok” arról tanúskodnak, hogy verses fordításaiban Mikes prózai író marad még akkor is, ha egyes részletek személyes átélés hatása alatt születtek.²⁷ Csak érzelmmel telített leveleiben avatja költőivé írói képzelete és borongós hangulatú személyes lírája. Próbálkozásai mégis figyelemre méltók, mert ezek a versfordításrészletek összefüggésükben számottevőek s témájukban változatosságok.

A fordítások egy jelentékeny csoportja janzenista szellemű, vagy janzenizmussal vádolt könyveket tolmácsol. Ilyen *Az Épistoláknak és az Evangéliumoknak . . . Magyarazattya, 1741.* négy kéziratkötetből álló munka. Eredetije és szerzője még ismeretlen.²⁸ A két kötetes *Catechismus Formájára való közönséges Oktatások* első változata 1744-ben készült; a népszerű montpellier-i katekizmus terjedelmes fordításának később egy újabb (évszám nélküli) szerzői tisztázata is fennmaradt. Eredetije az oratoriánus François Aimé Pouget egyházi indexre tett janzenista vademecuma.²⁹ A *Krisztus Jézus Életének Historiája, 1748.* regényes Krisztus-életrajz, forrása Le Tourneux, ékesszóló teológus író janzenizmussal gyanúsított könyve.³⁰ Ez Mikes egyik leghívebb fordítása. A Préface elején maradt el csupán egy fél oldalnyi bevezetés; később alig néhány esetben fordul elő egy-két sornyi kihagyás vagy összevonás. Csak a margószéli bibliai hivatkozásokat ritkította meg Mikes. A fordító többször helyesbítette vagy javította a margószéli (nyomdahibából adódó téves) utalásokat. A könyv a négy evangélium alapján, helyenként szövegével íródott. A regényes Krisztus-életrajzok külön érdekessége az a mozaikszerűen kialakuló helyszínrajz, amely az egzotikus keleti tájak iránt egyre jobban érdeklődő XVII. századi olvasók figyelmét leköti, kíváncsiságát fölkelti. A keresztény mitológia szent földjén lejátszódó események kiegészülnek a korabeli zsidó társadalom keresztmetszetével, igaz, hogy csak járulékosan. Az ilyen társadalomrajz már nem tartozik az efféle életrajzi históriák célkitűzései közé.

A zsidóknak a kereszténység megalakulása korában viselt dolgairól, (beleszöve a rómaiak históriáját Vespasianusig bezárólag) Augustin Calmet neves lorraine-i historikus egyháztörténeti művének³¹ fordításában: *A Sídok és az Ujj Testámentumnak Historiája* (é.n.) olvashatunk. Calmet biblia vulgarizáló, a történeti sorrendet megtartó kötete bevezetésül szolgált Claude Fleury húsz kötetes egyháztörténetéhez. Mikes a gallikán nézeteket valló Fleury abbétól, a jó stílusú, irodalmilag művelt történésztől is lefordított két hasonló történeti-néprajzi jellegű munkát:³² *Az Izráéliták Szokásáról* (é. n.) és *A Keresztényeknek Szokásairól való beszélgetés* (é. n.). Az ilyen tudós munkákat Mikes lényeges változtatás nélkül, a szöveghez ragaszkodva fordította le. Néha ugyan egyszerűsít, de egyéni dolgokat ritkán szövegebe. Ezek a Rákóczi rodostói könyvtárából való olvasmányok az erkölcsök és szokások viszonylagosságára, válto-

²⁷ Mikes verselésére vonatkozólag vö. a Leveleskönyvben a 42, 59. lev. jegyz.

²⁸ De valószínűleg a rodostói könyvtárban meglevő: Epîtres et Evangiles 4 tomes 8° jelzésű négy kötetes művel azonos. Vö. Mikes ÖM II. köt. Epistolák. . . Bp. 1967. 937.

²⁹ A Catéchisme de Montpellier őskiadása anonim: Instructions générales en forme de catéchisme, où l'on explique en abrégé par l'Écriture sainte et par la tradition, l'histoire et les dogmes de la religion, la morale chrétienne, les sacrements, les prières, les cérémonies et les usages de l'Église. . . Paris 1702. Pouget (1666 – 1723) a Sorbonne doktora volt; La Fontainenel levelezett. Könyve megvolt a rodostói könyvtárban. (Az 1712-ben indexre tett katekizmus 1751-ig több mint húsz kiadásban jelent meg.)

³⁰ Le Tourneux (1640 – 1686) híres hitszónok volt, akire Boileau is fölfigyelt. Rákóczi könyvtárából való lefordított műve: Histoire de la vie de Nostre Seigneur Jésus-Christ (első kiad. Paris 1678).

³¹ A. Calmet (1672 – 1757) Histoire de l'Ancien et du Nouveau Testament et des Juifs (első kiad. Paris 1718). A jeles történészt maga Voltaire is fölkereste és (a maga módján) használta műveit.

³² Claude Fleury (1640 – 1723) Abbé, les Moeurs des Israélites (első kiad. Paris 1681). Les Moeurs des chrestiens (Paris 1682). A két könyv később közös (Éditions collectives) kiadásban is megjelent. Fleury Bossuet tanítványa, La Bruyère és Fénelon barátja, s az Akadémia tagja volt.

zására, a dolgok történeti és kritikai szemléletére tanították Mikest, s úgy látszik, hogy ilyen gondolatok *Leveleskönyvében* is fölbukkannak.

Sajátságos vonása ezeknek a kéziratos műveknek, hogy a fiktív leveleiből világias gondolkodásáról és szépirói érdeklődéséről ismert kedélyes tollú Mikes fordításai között nagyobb-részt moralizáló, spirituális-elmélkedő jellegű, történeti értekező, pedagógiai érdekű munkák találhatók. A fordító és a levélíró Mikes irodalomszemléletében vannak közösnek mondható, de eltérő vonások is. Egy ilyen szemléletbeli megkülönböztető vonás a fordító Mikesnek a didaktikus munkák iránti növekvő érdeklődése.

A francia barokk és klasszicizmus átmeneti korszakából, illetve a XVII. és XVIII. sz. fordulója körüli évtizedekből való didaktikus és kegyességi oktató művek tartalma a hazai korai felvilágosodás és késő-barokk periódusban már avultas, többnyire régies színezetű és szemléletű irodalmiságot képviselnek. Igaz, hogy Mikes idejében, a magyarországi és erdélyi kéziratos és fordítási irodalom korában, az efféle moralizáló könyvek a műveltebb nemesi rétegek irodalmi olvasmányának számítottak. Szem előtt tartandó, hogy a különféle egyházi műfajok és vallásos áramlatok a hazai irodalmi és nyelvi fejlődésben még szerepet játszottak.³³

A világi tartalom szemszögéből Mikes fordításai a bibliai-vallásos és a világi szemlélet egymásmellettiségére mutatnak, s kézzelfogható például szolgálnak a vallásos (teológiai) és világi irodalmi műveltség szétválásának, az írói világnézet rétegződésének, az irodalomszemlélet elvilágiasodása bonyolult folyamatának vizsgálatára. Természetes, hogy ebben az átmeneti korszakban, a retorikus, didaktikus literatúrából a modern szépirodalomba való átmenet évtizedeiben, Mikes életművében vannak modern irányba mutató és a múltra visszatekintő vonások. A régi és az új elemek közötti ellentmondások Mikes irodalomszemléletében és életfilozófiájában, erkölcsi felfogásában még megférnek egymás mellett; egyes műveiben keverednek, de túlsúlyra is juthatnak modern vagy konzervatív elemek, a bujdosó különleges életkörülményeit és világnézetét tükröző sajátos irodalmi vonások.

A Mikes-fordítások közül a *Mulattságos napok*. 1745. c. elbeszélés-gyűjtemény tűnik ki világi szépirodalmi jellegével. Mikes ezúttal kortárs-író, Madame de Gomez divatos francia író nő regényciklusa³⁴ alapján dolgozott. A *Journées amusantes* egész tematikája alkalmas volt arra, hogy Mikes kedvenc olvasmányává váljék, kielégítse irodalmi ízlését — a változatos meséket, szerelmi kalandokat, kuriózumokat kutató — fantáziáját, univerzális érdeklődését. A magyar író tetszését megnyerte Gomezné alakjainak eszményi emelkedettsége, történeteinek erkölcsi tanulsága. Ez a kulturált társas szórakozás talán felidézte Mikes rodostói magányában életének egyik legemlékezetesebb időszakát, párizsi és versailles-i éveit. A fordító bizonyára elemében volt ebben a társalgó légkörben, s hozzá asszimilálódott a francia irodalom szociális szelleméhez.³⁵

A világot látott levélíró Mikes rodostói unalmában nosztalgiával lapozgatott a *Journées amusantes* novellisztikus históriáiban, amelyek különböző világrészekben, Közép és Távols-Kele-

³³ A magyar irodalom története 2. köt. 1600-tól 1772-ig. Bp. 1964. 525–26.

³⁴ Madame de Gomez, Madeleine-Angélique Poisson (1684–1770), *Journées amusantes*. 6 tom. en 8 vol. In — 12e enrichie de Figures en Taille douce. Paris 1722–1731. (1, 2. tom. 1722; 1e–6e journées. — 5. tom. 1723; 7e–9e journées. — 4. tom. 1724; 10e–12e journées. — 5. tom. (I, II vol. 1730; 13e–15e journées. — 6. tom. (I, II vol. 1731; 16e–18e journées.) Második kiadás: 1731 Amsterdam. Harmadik: Paris 1737–38. Hetedik: Amsterdam 1744. — A *Journées amusantes*-t Gomezné másik nagysikerű regényével (*Les Cent Nouvelles nouvelles*) együtt 1776-ban besorolták a népszerű Bibliothèque universelle des Romans sorozatba.

³⁵ ZOLNAI BÉLA: Mikes Kelemen. (Fejezet az irodalmi gondolat történetéből.) Minerva 1930. 176.

ten, az egyenlítő vidékein, Dél-Amerika, Ausztrália partjain, Indiában és az óceán ismeretlen szigetvilágán, az emberevők szigetén, Afrika északi partvidékén zajlanak. Érdekeltek a divatos keleti témák, az ottomán udvar titkos történetei, perzsa anekdoták, indiai elbeszélések, délamerikai novellák, a kalandos, fantasztikus, egzotikus mesék, melyeket annyira kedvelt a kor francia közönsége is. Ez a szépirodalom át volt szöve földrajzi, természet-tudományi tudálékossággal, galantériával és erkölcsi intelmekkel. Alakjai otthonosak voltak a középkori feudális királyi környezetben, a reneszánsz és barokk fejedelmi és császári udvarokban, Párizs vagy Londinum városában, Madridban és Lisbonában, Róma, Moszkva, Buenos Aires, Tauris, Damaskus, Jeruzsálem és Istanbul és Goa palotáiban és rejtelmes negyedeiben.

Mindez valóságos tárháza volt az ókori, antik hősök tetteinek, történetirók és filozófusok mondásainak; pogány császárok, török szultánok és keresztény uralkodók, pápák és királyok életrajzi epizódjainak egészen XIV. Lajos uralkodásáig. Itt minden a gondviselés szárnyai alatt megy végbe, a régi pogány istenek éppúgy beleszólnak a dolgok folyásába, mint az egymás vért ontó keresztények és mohamedánok istene vagy az Isten nevében kormányzó földi monarkák. A korok és miliók változatossága fölébresztette az olvasó kíváncsiságát; a regényciklus társasági kerete és az előadás beszélgető, társalgó modora vonzotta az olvasásban enyhülést, szórakozást keresőket és unalomban szenvedőket.

Mikes már az első kiadás köteteit olvasgatva átvett néhány részletet³⁶ leveleibe (1724—1734), egy évtized múlva pedig összeválogatott Gomezné köteteiből egy egész könyvre való elbeszélést.

A *Journées amusantes* regényciklus lazán összefüggő, a társasági beszélgetés fonalára fel-fűzött színes cselekménysorozat. Műfaji szempontból az olasz és francia „keretes” elbeszélések kései hajtásának tekinthető. Egyesek Boccaccio modorát vélték benne fölfedezni,³⁷ mások közvetlen mintáját Marguerite de Navarre *Heptameron*-jában és Madame de Murat *Voyage de campagne*-jában keresik.³⁸ De említhetnők olyan reneszánsz novellagyűjteményeket is, mint a *Le Printemps d'Yver* (Jacques), *contenant cinq histoires discoures par cinq journées*, (Paris 1572). Az a keret, hogy előkelő személyek otthagyva a zajos várost, s egy közeli vidéki udvarházban telepednek meg, hogy egymással versengve különféle történeteket adjanak elő, ill. gáláns témákon értekezzenek, már ismerős. Így megy ez Agnolo Firezuola félbemaradt novellaciklusában (*Okoskodások a szerelemtől*) is, ahol a boccacciói keretben három ifjú és ugyanannyi hölgy évődve társalog a vonzó témán. S ha Gomezné ciklusa és kerete Boccaccióra emlékeztet, gyengéje is osztozik abban a hibában, amelyet az olasz novellista kritikusai hangoztatni szoktak, tudniillik jellembrázolásának gyengeségében.³⁹

Az ún. „keretes” elbeszélésekre emlékeztető *Journées amusantes* formájára és szellemi irányára nézve a barokk pásztorregényből kinőtt francia heroikus regény egyeneságú leszármazottja. A hősi regény (Polexandre) kezdeményezője Marin Leroy de Gomberville, akinek félbemaradt regényét (*La jeune Alcidiene*) Gomezné fejezte be. A „romans de longus haleine” (Cléopatre, Pharamond) nevezetes szerzője Gautier de Costes, Seigneur de la Calprenède;⁴⁰ a legdivatosabb szerző pedig Mlle Scudéry (Ibrahim, Cyrus, Clélie).

E regénytípus divata és hatása még a XVIII. század első évtizedeiben is érezhető, jóllehet Boileau és Molière már megtépták alakjainak hírért-nevét. Ezek a regényhősök ugyanis antik és keleti fedőnevek alatt a francia szalonok előkelő társaságának lovagjai és

³⁶ A következő levelekbe: 53. lev. (1724), 85. lev. (1727), 96. lev. (1731), 99. lev. (1733), 102. lev. (1734); sorrendben a *Journées amusantes* következő köteteiből: 3. tom. 4. tom. 5. tom. 6. tom. Vö. a Leveleskönyvben a vonatkozó jegyz.

³⁷ P. SZATEMÁRY KÁROLY: Mikes Kelemen kiadatlan két műve. Hon 1875. 95.

³⁸ ZOLNAI B.: Minerva 1930. 177.

³⁹ BEÖTHY ZSOLT: Mikes Kelemen és novellái. BpSz 1880. 241.

⁴⁰ Calprenède, Cassandre c. heroikus regényét a kiváló erdélyi stilszta, Báróczi Sándor testőrrő fordította le (1774).

delnői, s szerepük szerint képzelt helyzetekben, affektált erkölcsi megvilágításban, gáláns modorban tűnnek föl. Egyik legkiválóbb szenvedélyük a levélírás, a másik a társalgás. De az udvarias modorosság, keresettség, finomkodás, érzélgősen mesterkéltsé, dagályos stílus a klasszicizmus társalgó nyelvét kiforgatta természetességéből. Mind műformája, mind stílusa szempontjából, Gomezné ennek a lealkonyuló iránynak egyik utolsó, de még mindig igen népszerű képviselője volt. Érezhető rajta a francia précieuse-ök letűnő társadalmának világias mosolya és kellemkedő tónusa.

A *Journées amusantes* 18 nap alatt előszóval előadott történeteket tartalmaz.⁴¹ Mikes 6 napra való beszélgetést, illetve novellát választott ki a tizennyolcból.⁴² Viszonylag a legmozgalmasabb s a rövidebb elbeszéléseket szemelte ki. Ezek mindegyikében sztereotip irodalmi motívumok, rendkívüli kalandok töltik meg a keretet: boldogtalan szerelmesek messze földön való hányódása, szenvedés és vergődés, tengeri ütközetek és hajótörések, kalózkodás, kegyetlen rabszolgatartók, álneves és álhuhás hölgyek, flandriai kereskedők, vad népek, háborúk, pénz, bolyongás, vagyonyszerzés, tönkremenés, fogság... Mindegyikben a megoldás rendes módja az, hogy a véletlen szerencse segít a minden akadályon győzelmes szerelem, állhatatosság és rettenthetetlen vitézség révén. A színes és sokszor bonyolult meseszöveg vége: a gondviselés bölcsessége, a szigorú igazságszolgáltatás megméri az erényt és a vétket; az emberi nemesség elnyeri jutalmát, a háborgó lelkek a megnyugvás boldog állapotát.

Mikes hajlandóságot érezhetett a hősnők és regényhősök iránt, akik, mint az elrabolt jamaikai spanyol Eleonora de Valesco és hűtlennek hitt jegyese, Don Fernand, izgalmas kalandok után egymásra találhatnak a Cromwell Olivér korában lejátszódó históriában. A szép, szelíd perzsa Rakima iránt, aki a török Amurátes császár szerelmes ágyasa volt, s a féltékeny és csalárd szultánné, Roxan áldozata lett. Rokonszenvezett a felsorakozó regényes alakokkal, akik között található az okos és vitéz Thibault lovag s az afrikai szultán háreméből viasszaszöktetett csodálatos szépségű pontthiői fejedelemsasszony; a portugál Donna Elvir de Zuaré és Don Sebastien de Suza, a II. Fülöp idején dúló családi villongások viszontagságaiban megpróbált szerelmesek; a meghódított polgárleány, majd előzőtt boldogtalan Etelgiva és Emma királyné a zsarnok Etelred érzelmes történetében, s végül a jóban-rosszban elválaszthatatlan két testvér, Agenor és Timán, az ifjú Cleodon és Felida, a rejtélyes vadleány, s a hősök boldogulását elősegítő megannyi mellékszereplő.

Az átdolgozás során tapasztalható fordítói eljárás jellemző Mikes szépírói érzékére. A szárazabb betétrezsektől meg akarja kímélni magyar olvasóját, s a hangsúlyt a kitérők nélküli előadásszövegre, az eseményes novellákra helyezi. Jól érti a francia szöveget, csínján bánik a terjengős részletekkel, nyesegeti Gomezné szószaporítását. Általában rövidít, ez a fő vonása; tömöríti mondanivalóját, anélkül, hogy az eredeti lényeges mozzanatait elejtené. A külső bonyodalmak követése mellett érdekli alakjainak belső világa, szereplőinek jelleme és érzelmi élete.

A fordító jobban beleéli magát hőseinek lelkébe, és ahol motivációs hézagot lát, azt saját fantáziája szerint tölti ki. Egyes portrékat átstilizál, melegebben, több részvétellel áll a

⁴¹ A 34. sz. jegyzet szerinti beosztásban. — A novellák mellett különféle betétek is találhatók. Pl. különféle levéltípusok: Lettre en forme de Dissertation sur l'Amour. Lettres en vers. Stb. Az egész társaság levelez egymással: Lettre de Geronthe à Uranie, Orophane à l'adorable Félicie, ... akárcsak az általuk előadott históriák szereplői. Értekeznek a leányok (Instruction d'une Mère à sa Fille, pour la conduite générale de sa vie), a gyermekek (Un trait que Montaigne rapporte au sujet de l'éducation des enfants) neveléséről, a könyvtár használatának módjáról stb.

⁴² Ezek a kézirat sorrendjében: „Az Eleonora de Valesco históriája” (10e journée, 4. tom.). — „A Rakima históriája” (13e journée, 5. tom.). — „A pontthiői fejedelemsasszonynak históriája” (3e journée, 1. tom.). — „A dona Elvir de Zuaré históriája” (18e journée, 6. tom., II. vol.). — „Az angliai királynak, Etelrednek históriája” (15e journée, 5. tom., II. vol.). — „A Cleodon históriája” (7e journée, 3. tom.). — Vö. I. KONT: Étude sur l'influence de la littérature française en Hongrie. Paris 1902. 293, 382.

bujdosásba jutott fejedelem, száműzetésbe küldött lovagok, a bajba jutottak oldalára, mint Gomezné. A politikába erős érzelmi elemet visz; sokszor gondol önmagukra, olvasmányaiiban is élményrokonságot keres. A *Mulatságos napokban* elárad Mikes egyéniségének varázsa. Alakjaival együtt ő is szellemes csevegő, a világi élet örömeit kereső gáláns társalgó. Mégsem esik ki az objektív előadás szerepéből; úgy látszik megérezte, hogy a novella törvényei erre nem adnak módot. De a műfajfegyelmet mégis áthágja azzal, hogy önmagát, a maga egyéni tárgyait belehelyezi a fikció kereteibe.⁴³ A környezetet, a tárgyak, a fordító érzéseinek közvetlen közelsége, a mikesi jelenvalóság a realitások költőiségét árasztja.

Ennek a jelenségnek egyik döntő befolyásoló tényezője, hogy Mikes a francia elbeszélések keretét megmagyarosította. A helyszínt a Szajna partjáról Erdélybe, „a Szamos mellett lévő szép városba” (Kolozsvár) s egy Szamos-parti birtokra helyezte át. A főrangú társaság a természet kelleméinek élvezésével, sétálással, olvasással, beszélgetéssel tölt el egy hetet; három leány és jegyeseik versengenek egymással, zálogosdit játszanak, s aki veszít, egy történet elmondásával váltja meg magát. Az eredetitől eltérően⁴⁴ a párok Hilária—Julius, Constantia—Octavius, Victoria—Valerius nevet viselnek. Az erdélyi társadalmi szabályoknak megfelelőleg a fiatalság nem magára hagyva szórakozik, mint a francia regényben, hanem Hilária anyjának, az özvegy Honoriának felügyelete alatt. Ugyancsak a hazai társasági élet szokásaival magyarázható, hogy Mikes zálogosdit játszát alakjaival, jöllehet a francia írónő erről nem szól. S ha a századforduló körüli erdélyi kulturális állapotokról Mikesnek olyan emlékei voltak, hogy egy falusi jószágban nem magától értetődő egy könyvtársalon, úgy változtat fordításában, hogy az elbeszélések színhelyét a könyvtár helyett kerti pázsitra teszi át.

A környezet és a kert bemutatása Mikesnél bővebb, mint Gomezné bevezető lapjain. A kertleírás igen jellemző a *Leveleskönyvből* ismert mikesi tájésményre; Mikes rokokó kertszemléletében itt erdélyi, francia és egzotikus török elemek keverednek. Ez a kert nemcsak szép, de hasznos is, dísznövények és kerti vetemények, gyümölcsfák találhatók benne. A tavaszi virágokkal, narancsfákkal és lauruszokkal övezett rokokó levél-palota pedig a XVIII. századi európai orientalizmus kertkultúrájának divatos eleme.

Ez a szép palota Honoria asszony kertjének közepén található. Valódi mikesi jellegzettség: „egy nagy lugos, amelyet a szőlőlevelek egészen befedtek, és olyan volt valamint egy levélből való palota.” S egy újabb szubjektív motívum: a „szőlőfák” arról híresek, hogy Honoria azokat „mind Rodosztoról, a Mármora tengerének a partján lévő városból hozatá” — s a Mikes — a levelekől ismert módon — „hétyszer hoznak szőlőt esztendőben.”⁴⁵ Nem kétséges, hogy Mikes a Rákóczi ebédlőpalotája körüli kertet örököltette meg egzotikus helyszínrajzában.

A kertben tanyázó főrendi társaság jellemzése Mikes egyéni ötlete. Ezek a személyek eszményi vonásaikkal tűnnek ki. Az erényes özvegy, Honoria gazdag, tanult, okos és messze földön híres gazdaasszony. Leánya, Hilária és társnői „szépségit csak a képiro irhatná le, . . . az vig, nyájas, és tréfás természetű, minden kisasszonyok szeretik és mindenek tisztelik.” A leányok „jó erkölce” és „szép természete, ritka szépsége” közös jellemvonásuk. A társalgásban páratlan tökélyre tettek szert; Hilária „kegyes, és értelmes beszédit mindenek csudálják.” Constantia „keveset beszélt, de okosan.” Victoria „minden szívet meggyőzőtt és rabság alá vetette.”

Jegyeseik azokat az erdélyi ifjakat testesítik meg, akikről Mikes *Leveleskönyvében*⁴⁶

⁴³ ZOENAI: i. m. 1930. 66.

⁴⁴ A *Journées amuses*-ban két férfi és négy hölgy alkotja a hatos társaságot: Thelamon és Orophane valamint jegyeseik: Uranie és Felicie, továbbá ezek barátnői, Camille és Florinde. Időközben azonban vendégekkel is kibővül, akik a vidéki kastélyban jönnek-mennek és nemcsak hallgatói lesznek az elbeszéléseknek, hanem a novellák előadásában is részt vesznek.

⁴⁵ 3. lev. (1717), 77. lev. (1726) és az 1760. márc. 25-i misszilisben volt szó a „hétyszer hozó” szőlőfáról.

⁴⁶ Vö. a már idézett 62. lev.

mint az ifjúság ideális típusairól emlékezik meg: „ezek mind olyan nagy főrenden lévő ifjura-
urak valának, akik mind az iskolájokat elvégezvén, mind más tudományokban részesek lévén,
alkalmatosak valának az ország szolgálatjára”; s annyiban hasonlítanak mátkáikhoz, hogy
„ezekben mind a jó erkölcs, mind az okosság bővölködött.” A nemes társaság napirendje
mintha a rodostói fejedelmi udvar rendtartására is emlékeztetne.

A „jó erkölcs” és az „okosság” hangsúlyozása a szépirodalmi munka morális szempont-
jaira vezethető vissza. Mikes már a bevezetőben figyelmezteti a „kegyes olvasót” az írói cél-
kitűzés lényegére: „ne csak mulatsággal, de haszonnal olvassa.” Az író lelki haszonra törekszik,
a „szép, jó erkölcsűek és nemesi indulatuak” példájára inti: „ugyanezen végre is adom elődbe-
ezen hat uri személyeknek hat napig tartó beszélgetéseket, amelyek mind az elmének mulat-
ságára és hasznára, mind a szívnek megjobbítására lehetnek.” Ez az irodalmi hitvallás elég
világosan beszél. Mikes szépirodalmi művében a „mulatság” csak eszköz, irodalmi kalauz,
amely irodalom fölötti célokra vezérel.⁴⁷ A *Mulatságos napok*at Mikes azzal a kifejezett cél-
tudatossággal indítja útnek, hogy hasson valakire, tudniillik az olvasóra, akit aposztrofál is
önálló előljáró beszédében. A hatni akarás e természetes megnyilvánulásában meglepő a szub-
jektív élmények közvetlen feldolgozása a Journées amusantes átdolgozásában.

A francia kalandregény magyarra történő átültetésekor megnyilatkozó alkotói szándék
bonyolult kísérő jelensége a *Mulatságos napok* stílusa. Ennek vizsgálatakor mindig a francia
regényciklus stílusirányának és Mikes egyéni stílusának relációját kell szem előtt tartani. Bár
Madame de Gomez tónusa a maga korában alapjában választékos, könnyed és megragadó volt,
gondolatainak finomsága, a helyzetek írói érdekessége gyakran fullad el a modorosságtól
dagályossá váló stílus útvesztőjében. Ennélfogva Mikes stílusa is egyenetlen. „A gondolat és
ruhája má' nem együtt születnek; ez úgy van amarra ráigazítva. Mindenütt megvan jó, magya-
ros, folyó, tiszta értelmes nyelve, de semmivel sem több. Idegen gondolatoknak, idegen érzések-
nek nem oly kész tolmácsa: halványabb, színtelenebb . . . stylje messze marad frissességben és
változatosságban a levelekétől, s az eredetinek disztől és méltóságától is.”⁴⁸ Valóban, a levél-
író Mikes mondatfűzésének önkéntelen kereksege és rövidsége, gondolataihoz igazodó szabadabb
folyása és természetes egyszerűsége a fordítás közben gyakran feloldódik, mesterkéltébbé
válik. Mikes megszokott, ízes-zamatos stílusa ernyedtebb, s jöllehet törekszik saját hangjának és
stílusának érvényesítésére, erősen köti a fordítás. Az igényes stílus teljesítmény és tudatos
stiliztikai eredmények ellenére a *Mulatságos napok* stílusa nem éri el a fiktív és misszilis levelek
nyelvi eredetiségét, originális stílusát.

De mindez nem csorbítja Mikes munkájának stílustörténeti jelentőségét, s az átdolgozás
nyelvi értékét, melyet Mikes legjobban sikerült fordításának tarthatunk. A *Mulatságos napok*
az első jelentkezése annak a hazai fordítói gyakorlatnak, mely az eredeti epikus műnek nem-
csak a nyelvét, hanem a szereplőit, helyszínét, cselekményét is „megmagyarosítja”, amint azt
Mikes után nemcsak Faludi Ferenc, de még Kazinczy és Kisfaludy Károly is tette.

Mikes még ezel az európai viszonylatban késeinek számító kalandregény-fordításával is
szinte egyedül áll a magyar felvilágosodás küszöbéig, kiemelkedő színvonalú fordítói teljesít-
ményével, stílusával és öntudatos stilisztikai gyakorlatával. Csak az államregény kalandos
formája, a *Télémaque* készült el Haller László (1755) tolmácsolásában; Mészáros Ignác *Kárti-
gámja* később, 1772-ben jelent meg. Faludi *Téli éjszakák* c. gyűjteményében található, az elbe-
széléssé sűrített — szinte középkori szellemű — lovagregény emléként felidéző novellák még
később (1787) láttak napvilágot. A hősi regénytípusok nálunk sokáig éltek, a Szigvártok,
Kártigámok, Kassandrák, Telamon királyfiak és ponthíji fejedele nasszonyok szívós életűek
voltak. De ezek az avult „románok” is — az elszórtan és későn jelentkező korszerűbb regények
mellett — a nyelv és kultúra megújhodását, a regény műfajának megteremtését, s végső

⁴⁷ ZOLNAI: i. m. 1930. 172.

⁴⁸ BEÖTHY: i. m. 1880. 238.

fokon az eredetiség útját egyengették a magyar irodalomban.⁴⁹ Ehhez kell mérnünk és ilyen szemszögből kell megítélnünk a rodostói fordítónak még egy hosszú évszázadig kéziratban maradt szépirodalmi munkáját.

Ez a fejlődéstörténeti szempont meghatározza Mikes Kelemen fordítói munkásságának helyét: francia fordításai, átdolgozásai, a hagyományos felfogásnak megfelelően, szervesen épülnek bele a magyarországi és erdélyi irodalmi, nyelvi, művelődéstörténeti fejlődés menetébe.

Leginkább Mikes fordítói tevékenységére érvényes, hogy a törökországi Rákóczi-emigrációban élő, hazájától eltiltott írónak hasznos időtöltésként, de tudatos írói program keretében folytatott irodalmi munkássága hasonló karakterű, szellemű és ízlésű, mint az itthon élő (Hermányi D. József, Bod Péter, Faludi Ferenc, Báróczi Sándor) kortársíróké.

Ugyanakkor Mikes francia tájékozódása és műveltsége révén, továbbá különleges életkörülményei folytán, fordításai sajátosan egyéni szint és tendenciát képviselnek a francia magyar irodalmi kapcsolatok történetében. A francia irodalomnak számos közvetítője volt a XVIII. század végéig Magyarországon. Mikes kiemelkedik valamennyi közül⁵⁰, mert Rákóczi udvarában és Franciaországban (1713–17) szerzett irodalmi kultúrájával a legtöbbet fordító magyar író volt a felvilágosodást közvetlenül megelőző évtizedekig.

Lajos Hopp

KELEMEN MIKES LE TRADUCTEUR

L'ensemble des traductions de Kelemen Mikes n'est pas encore entièrement connu, on ne s'est pas non plus occupé d'une manière approfondie de la méthode de cet écrivain. Il n'est pas inutile de mentionner que dans ses Lettres de Turquie, l'épistolaire n'indiquait, nulle part qu'il traduisit lui-même les œuvres françaises en hongrois, bien qu'il fût l'écrivain en Hongrie et en Transylvanie se signalait qui a le plus de traductions avant l'époque des lumières. Les débuts de ses travaux remontent aux années 1720 passées à Rodosto près de Constantinople. Dès 1740, la traduction occupa le centre des activités littéraires de Mikes. Pendant les vingt dernières années de sa vie, il traduisit douze livres en prose, soit 6000 pages manuscrites in 4°. Ces œuvres sont les produits de la période de transition du baroque au classicisme française, ou du classicisme et du rococo. Si nous tenons compte de ce que, parmi les auteurs choisis par Mikes, il y avait non seulement des savants illustres, mais aussi des écrivains considérés comme d'excellents connaisseurs de la langue et du style, les traductions de Mikes deviennent importantes aussi bien du point de vue linguistique, que de la littérature et de la stylistique. Malgré l'isolement de l'écrivain, ses traductions, conformément à la conception traditionnelle hongroise, s'intègrent organiquement au développement de la littérature de la Hongrie. Les expériences l'avaient affermi dans sa conception, à savoir que la création d'une civilisation nationale imposait avant tout l'existence d'un instrument bien poli que constitue la langue maternelle et le développement de la littérature de langue hongroise. Chez Mikes, cette conception prenait une forme moderne. L'idée de la propagation des connaissances par le truchement de la langue maternelle n'était pas le signe du repliement de la nation sur elle-même, mais, au contraire, d'une ouverture de la Hongrie à la civilisation européenne.

⁴⁹ WÉBER ANTAL: A magyar regény kezdetei. Bp. 1959. — BARÓTI DEZSŐ: A XVIII. század ízléséről. A PIM Évkönyve 1960–61. Bp. 1961. 34–35.

⁵⁰ VÖ. BABANYAI ZOLTÁN: Francia eredetű széppróza-fordításaink a XVIII. században. (Bibliográfiai vázlat.) MNy 1927. 426–37. — GYÖRGY LAJOS: A magyar regény előzményei. Bp. 1941.